

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως μοχλός πολιτικών εξελίξεων

Το ζήτημα των τσιφλικιών και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 αποτελεί ένα κομβικό ζήτημα της νεοελληνικής ιστορίας. Το ζήτημα αυτό είχε ως επίκεντρό του τη Θεσσαλία, όπου από τη στιγμή της προσάρτησής της στην Ελλάδα (1881) ο βαθμός της συγκέντρωσης της εγγείου ιδιοκτησίας ήταν εξαιρετικά υψηλός σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο (τα 2/3 της θεσσαλικής γης, περίπου 6 εκατομμύρια στρέμματα, καλύπτονταν από τσιφλίκια)¹. Έτσι, την περίοδο 1881-1910 αναπτύχθηκε στη Θεσσαλία ένα δυναμικό αγροτικό κίνημα, που στόχευε στην κατάτμηση των μεγάλων γαιοκτησιών και στη διανομή της καλλιεργούμενης γης στους ακτήμονες καλλιεργητές της². Το πολυάριθμο της τάξης των κολίγων (ακτημόνων επίμορτων καλλιεργητών) και των παρακεντέδων (μισθωτών αγρεργατών), ένα πλήθος 18.000 περίπου οικογενειών, σε συνδυασμό με την καταπάτηση των εμπράγματων δικαιωμάτων τους από τους γαιοκτήμονες και το κύμα των εξώσεών τους από τους αγρούς, καθιστούσαν επιτακτική την επίλυση του ζητήματος της μεγάλης γαιοκτησίας³. Το αγροτικό ζήτημα («το δυσεπίλυτον οικονομικόν και κοινωνικόν πρόβλημα όλων των αιώνων», όπως το χαρακτηρίζει ο επιφανής γεωπόνος-«γεωργοοικονομολόγος» Χρυσός Ευελπίδης) ονομαζόταν μέχρι το 1912-13 (και την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος) «ζήτημα Θεσσαλικόν», διότι εκεί η μεγάλη γαιοκτησία επικρατούσε «απολύτως»⁴. Όπως αναλύεται συνοπτικά παρακάτω, στη νομοθετική επίλυση του αγροτικού ζητήματος

¹ Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET), Αθήνα 1992, σσ. 189, 191.

² Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σσ. 18-19. Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 64 και εξής.

³ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σσ. 90-98. Πρβλ. Β. Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 191.

⁴ Χρ. Ευελπίδης, «Αγροτικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Παύλου Δρανδάκη, τόμ. Α', Αθήνα 1926, σ. 493.

στην Ελλάδα επικράτησαν πρωτίστως κοινωνικοί και πολιτικοί λόγοι, και λιγότερο η οικονομική λογική και τα εκσυγχρονιστικά σχέδια. Κι αυτό, διότι —όπως εξηγεί ο Αριστοτέλης Σίδερισ (από το 1927 καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή των Αθηνών)— το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα γινόταν αντιληπτό κυρίως «ως κοινωνικόν ζήτημα καταπίεσεως και υποτελείας των αγροτών», κι επομένως «ζήτημα πραγματικής απελευθερώσεως των Θεσσαλών αγροτών από τους Τούρκους και ιθαγενείς τσιφλικούχους»⁵.

Σε τεχνικό επίπεδο, η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα είχε ως πρότυπό της «την ριζικήν ρύθμισιν του αγροτικού ζητήματος» στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 1864, «επί της ηγεμονίας του πολλού Κούζα [Alexandru Ioan Cuza]» (1859-1866), οπότε καταργήθηκε η δουλοπαροικία, εκτάσεις 20.384.850 στρεμμάτων γης απαλλοτριώθηκαν, και 512.896 οικογένειες κολίγων κατέστησαν κύριοι μικρών γεωργικών κλήρων (20, 35 ή 55 στρεμμάτων)⁶. Όπως λοιπόν συνέβη στη Ρουμανία μισόν αιώνα νωρίτερα, αλλά και σε «πεπολιτισμένας χώρας» της Ευρώπης («εν Αγγλία, εν Ιρλανδία, εν Πρωσσία, εν Γερμανία») και της Αμερικής, η φιλοσοφία της μεταρρύθμισης στην Ελλάδα ήταν (όπως εξηγεί ο σχεδιαστής της, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος) να απαλλοτριώσει «μεγάλα κτήματα» και να δημιουργήσει «μικράς ιδιοκτησίας»⁷. Το κοινωνικό μοντέλο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 βασιζόταν σε εκείνο του νοτιοελλαδικού χώρου, το οποίο στηριζόταν στη μικρή ιδιοκτησία και την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, και το οποίο είχε συμβάλει επί σχεδόν μισό αιώνα (από 1871 και εξής) καθοριστικά στην κοινωνική και πολιτική σταθερότητα της χώρας⁸. Η μεταρρύθμιση στον αγροτικό χώρο ήταν πράγματι ριζοσπαστική: Έως το 1930 2.259 τσιφλίκια (εξ ων 818 στη Μακεδονία, 584 στη Θεσσαλία, 410 στην Ήπειρο, 84 στη Δυτική Θράκη και άλλα 363 στη λοιπή Παλαιά Ελλάδα) είχαν διανεμηθεί σε (γηγενείς ως επί το πλείστον) ακτήμονες και σε

⁵ Α.Δ. Σίδερισ, «Αγροτικόν ζήτημα Κερκύρας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Παύλου Δρανδάκη, τόμ. Α', Αθήναι 1926, σ. 500. Του ιδίου, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννης, Αθήναι 1934, σσ. 67, 142, 144.

⁶ Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 498. Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, εκδ. Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις [1947], σ. 96.

⁷ Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 97.

⁸ Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ος αιώνας: Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 130.

γεωργούς με μικρό και ανεπαρκή κλήρο⁹. Παρότι ο απόλυτος αριθμός των απαλλοτριωθέντων τσιφλικιών ήταν εξ αποστάσεως μεγαλύτερος στη Μακεδονία, το κοινωνικό βάρος της μεταρρύθμισης έπεφτε σαφώς στη Θεσσαλία, όπου κατοικούσε σχεδόν το 40% των δικαιουμένων γης αυτοχθόνων καλλιεργητών (38.782 σε σύνολο 106.111 οικογενειών)¹⁰. Σε κάθε περίπτωση, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 εξάλειψε σχεδόν καθ' ολοκληρίαν τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία και τον κολλιγικό τρόπο καλλιέργειας στην Ελλάδα, άγγιξε σχεδόν το ήμισυ (49,8%) των καλλιεργούμενων γαιών στη χώρα, και αποτέλεσε την τολμηρότερη και την πλέον ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση μεταξύ των χωρών της Βαλκανικής Χερσονήσου και της Ανατολικής Ευρώπης¹¹.

Η αγροτική μεταρρύθμιση στη Θεσσαλία, εκτός του φλέγοντος κοινωνικού προβλήματος, αποσκοπούσε επίσης να ανταποκριθεί στην προσδοκία των γεωπόνων για αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων, για βελτίωση των καλλιεργητικών συστημάτων, για εντατικοποίηση της καλλιέργειας, για επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και τελικά για την επίτευξη της σιτάρκειας, ενός απώτερου στρατηγικού στόχου του ελληνικού κράτους¹². Εν προκειμένω, η αχίλλειος πτέρνα της Ελλάδος ήταν το μόνιμο έλλειμμά της σε σιτηρά και άλλα διατροφικά προϊόντα¹³. Η εγχώρια παραγωγή σε σίτο και άλευρα κάλυπτε μόνον το 60% της εσωτερικής κατανάλωσης¹⁴. Αυτή η δομική αδυναμία της χώρας (στην οποία, σημειωτέον,

⁹ Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 151.

¹⁰ Πρβλ. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σσ. 152-153.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 155.

¹² Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα, ό.π.*, σσ. 98, 181.

¹³ Κώστας Π. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σελ. 147. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σελ. 87-88. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2011, σελ. 72. Παναγιώτης Ε. Πετράκης, «Ανάλυση χρονολογικών σειρών εξωτερικού εμπορίου», στο: Θανάσης Καλαφάτης και Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τόμ. Β' (*Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*), εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σελ. 226.

¹⁴ Τον Ιούνιο του 1917 το εν Αθήναις Συμμαχικών Εμπορικών Γραφείων συμφώνησε να προμηθεύσει την Ελλάδα με 282.000 τόνους σίτου και αλεύρων, προκειμένου να καλυφθούν πλήρως οι διατροφικές ανάγκες της χώρας, οι οποίες ανέρχονταν σε 734.500 τόνους. Βλ. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου

προστίθετο το εμπορικό έλλειμμα σε κρέας, ρύζι, ζάχαρη, όσπρια, αποικιακά, κάρβουνο και άλλα βασικά είδη ευρείας καταναλώσεως) έγινε άμεσα αισθητή, μόλις «στένευσε» ο θαλάσσιος αποκλεισμός της κωνσταντινικής Παλαιάς Ελλάδος από τους στόλους της Αντάντ το 1916-17.¹⁵ Μάλιστα, το σιτικό έλλειμμα δεν ήταν μόνον ζήτημα διατροφής του πληθυσμού της Ελλάδας, αλλά συνιστούσε κι ένα κρίσιμο δημοσιονομικό πρόβλημα, από τη στιγμή που η χώρα δαπανούσε σχεδόν το ήμισυ των συναλλαγματικών της αποθεμάτων για την εισαγωγή σιτηρών και αλεύρων από το εξωτερικό¹⁶.

Η επέκταση της σιτοκαλλιέργειας και η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας ήταν λοιπόν ένα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της απαλλοτρίωσης των μεγάλων γαιοκτησιών, οι οποίες καλλιεργούνταν (όπως εξηγεί ο Χρ. Ευελπίδης) «διά μικρών κολληγικών εκμεταλλεύσεων» και συνεπώς δεν είχαν τα πλεονεκτήματα της «μεγάλης καλλιέργειας» (όπως π.χ. τη διάθεση περισσότερων κεφαλαίων «προς έντασιν της καλλιέργειας», την πώληση των προϊόντων τους σε καλύτερη τιμή από τα προϊόντα του «μικρογεωργού», την οικονομικότερη και «εις μεγαλυτέραν έκτασιν» χρήση των αροτριώντων ζώων, των εργαλείων και των μηχανημάτων κ.ά.), που υπό άλλους όρους διαθέτει η μεγάλη ιδιοκτησία¹⁷. Παρότι λοιπόν η μεγάλη γαιοκτησία προσφέρεται –κατά κανόνα– περισσότερο για νεωτερισμούς, η εξάλειψη τουλάχιστον της *μορτής* (του κολληγικού τρόπου παραγωγής) όσο και της μίσθωσης (ή άλλων μορφών έμμεσης εκμετάλλευσης της γης), και η απόλυτη επικράτηση της αυτοκαλλιέργειας (έστω υπό τη μορφή αυτοκαλλιεργούμενων μικροϊδιοκτησιών) προσδοκάτο ότι θα έδιδε ισχυρά κίνητρα για επενδύσεις, για την εντατικότερη και επιμελέστερη καλλιέργεια της γης (την εκμηχάνιση της παραγωγής, τη χρήση λιπασμάτων, την εισαγωγή νέας τεχνολογίας κλπ.) και εν τέλει θα βελτίωνε την

Μπενάκη (ΙΑΜΜΠ), Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (αρ. εισ. 173), φάκ. 015, τεκμήρια αρ. 06-08 («Ζήτημα εισαχθησομένων σιτηρών κατά το έτος 1918-1919», Αθήνα 22 Μαΐου/4 Ιουνίου 1918).

¹⁵ ΙΑΜΜΠ, φάκ. 015, αρ. 60-61 (Ο Υπουργός Επισιτισμού Παναγής Βουρλούμης προς το Συμμαχικό Εμπορικό Γραφείο, 17 Σεπτεμβρίου 1918/αρ. 52704) και 85-86 (Συμμαχικών Εμπορικών Γραφείων – Ελληνική αντιπροσωπεία, χ.χ.). George B. Leon [Γεώργιος Β. Λεονταρίτης], *Greece and the Great Powers 1914-1917*, εκδ. Institute for Balkan Studies (IMXA), Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 456, 463-464.

¹⁶ Θεόδωρος Διον. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σσ. 102, 106. Α. Φραγκιάδης, *ό.π.*, σ. 134. Σ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη, ό.π.*, σσ. 118-120.

¹⁷ Πρβλ. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 494. Α.Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 183.

παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας (καθώς η παρεμβολή ενός ιδιοκτήτη ανάμεσα στη γη και στην παραγωγική διαδικασία θεωρείτο τον 19ο αιώνα ως ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού της γεωργίας)¹⁸. Έτσι, θα εξέλειπε το νοσηρό φαινόμενο της «εγκαταλείψεως» (*absentéisme*), που μάστιζε τα τσιφλίκια (όπου δεν υπήρχε «κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους των κολλίγων, κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους των κατόχων, κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους του επιστάτου ή του ενοικιαστού», όπως σχολιάζει με πικρία ο βιογράφος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου)¹⁹. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, τα αυτοκαλλιεργούμενα αγροκτήματα της Θεσσαλίας (έκτασης έως 2.000 στρεμμάτων) εξαιρέθηκαν της απαλλοτρίωσης²⁰.

Πέραν των βασικών κοινωνικών και οικονομικών λόγων που την προκάλεσαν, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ήταν βεβαίως επιστέγασμα και πολλών άλλων παραγόντων. Εντάσσεται κατεξοχήν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης, «ανορθώσεως» και ανανέωσης της ελληνικής πολιτικής ζωής που εμφύσησε στη χώρα το κίνημα του 1909, αν και η εφαρμογή της καθυστέρησε αρκετά, και ξεκίνησε εντατικά μόλις το 1923, ως αποτέλεσμα της έλευσης συνολικά 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων και των πιεστικών αναγκών για την αποκατάστασή τους στην ύπαιθρο²¹. Σημαντικός επίσης πολιτικός παράγοντας πίεσης προς την Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου για την ταχεία υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης αποτέλεσε αναμφίβολα η Ομάδα των Κοινωνιολόγων υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, η οποία προσχώρησε στο Κίνημα της Εθνικής Αμύνης· από την Ομάδα των Κοινωνιολόγων (που διακρινόταν για τις ιδιαίτερες ευαισθησίες της για τον αγροτικό χώρο) προερχόταν και ο πρώτος

¹⁸ Πρβλ. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σσ. 496-497. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, πρόλογος Βασίλης Παναγιωτόπουλος, εκδ. Μορφωτικών Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1996, σσ. 23, 312, 315. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο: Κώστας Π. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 136. Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο: Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 175, 190.

¹⁹ Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 77.

²⁰ Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 495. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Clarendon Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2006, σ. 124.

²¹ Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σσ. 140, 150.

γενικός γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας, ο Αλέξανδρος Μυλωνάς (μετέπειτα αρχηγός του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος)²².

Επιπλέον, η αγροτική μεταρρύθμιση, που υλοποιήθηκε με την έκδοση πέντε νομοθετικών διαταγμάτων από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης την 20 Μαΐου 1917 (τα οποία τον Δεκέμβριο μετουσιώθηκαν στον αγροτικό νόμο 1072), εξυπηρετούσε ευρύτερες πολιτικές σκοπιμότητες (εσωτερικές και διεθνείς), και εν προκειμένω εντάσσεται στα πλαίσια της διαμάχης του Εθνικού Διχασμού μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και του Ελευθερίου Βενιζέλου²³. Συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1917 οι Γάλλοι αθέτησαν τη δέσμευσή τους (που είχαν δώσει στον Έλληνα βασιλιά τον Ιανουάριο ως αντάλλαγμα της απόσυρσης των κωνσταντινικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο και της οικειοθελούς παράδοσης οπλισμού και πολεμικού υλικού), να αποστρέψουν οποιαδήποτε επέκταση της κυριαρχίας της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης σε περιοχές ελεγχόμενες από τη κυβέρνηση των Αθηνών²⁴. Το επιχείρημα που επικαλέστηκαν οι Γάλλοι, για να αιτιολογήσουν την επέκταση της εξουσίας του Βενιζέλου (π.χ. στα νότια Ιόνια νησιά, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Λευκάδα τον Μάρτιο – Απρίλιο του 1917), ήταν ότι οι Σύμμαχοι δεν είχαν αναλάβει καμμία ευθύνη για τις περιοχές στις οποίες ο τοπικός πληθυσμός εξεγείρονταν «αυθόρμητα» κατά των βασιλικών αρχών²⁵. Η μέθοδος αυτή των «αυθόρμητων» εξεγέρσεων κατά του Κωνσταντίνου επρόκειτο να εφαρμοσθεί και στην περίπτωση της Θεσσαλίας. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν οι δηλώσεις του Κλεμανσώ (Georges Clemenceau) στον Παρισινό *Χρόνο* (*Les Temps*), ότι «η Θεσσαλία ολόκληρος ενθουσιά υπέρ του Βενιζέλου», και ότι «μόνον ο φόβος των

²² Α.Δ. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 156. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα: Θεσσαλία-Νέες Χώρες 1909-1922», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6 (*Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922*), εκδ. Ελληνικά Γράμματα – εφ. Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 204.

²³ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Εξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό.π.*, τόμ. 6 (*Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*), Αθήνα 2003, σ. 111. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων: Συλλογή τεκμηρίων*, εκδ. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 2017, σ. 8.

²⁴ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μετ. Βασίλης Οικονομίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σσ. 28.

²⁵ Ο.π. και του ιδίου [G.B. Leon], *Greece and the Great Powers, ό.π.*, σ. 472.

Βασιλικών φρουρών αναγκάζει τους Θεσσαλούς ν' αγαπούν τον Βασιλέα[,] και συγκρατεί αυτούς ετοιμούς να ριφθούν εις τας αγκάλας του Βενιζέλου»²⁶. Στην προκειμένη περίπτωση η εξέγερση των κολλίγων θα λειτουργούσε ως μοχλός επίσπευσης των πολιτικών εξελίξεων, δηλ. της κατάληψης της Θεσσαλίας από τη γαλλική Στρατιά της Ανατολής και την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Το δέλεαρ προς τους Θεσσαλούς καλλιεργητές ήταν η διανομή της (δημόσιας και ιδιωτικής) γεωργικής γης. Έτσι ερμηνεύονται οι δημοσιογραφικές πληροφορίες, ότι στο α' δεκαήμερο του Μαΐου (π.η.) «ομάς υπόπτων προσώπων εκ Θεσσαλονίκης» κατέκλυσαν τη Θεσσαλία, «περιερχόμενα τα διάφορα αυτής χωρία και προτρέποντα τους χωρικούς προς εξέγερσιν, επί τω σκοπώ της διανομής των γαιών». Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, της ομάδας αυτής ηγούντο δύο πρώην βενιζελικοί βουλευτές («είς Λαρίσης και είς Τρικκάλων»)²⁷. Η ανησυχητική αυτή εξέλιξη ανάγκασε τον αντιβενιζελικό Τύπο να δώσει στους αναγνώστες του τη διαβεβαίωση, πως «αποκαθισταμένης της ειρήνης το Κράτος θα παράσχη πάσαν την συνδρομήν του εις την αποκατάστασιν και των υπολειπομένων ακτημόνων τών γεωργών»²⁸.

Πέραν του εσωτερικού πολιτικού παιχνιδιού της εξουσίας και της διεκυστίνδας μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, ο έλεγχος της Θεσσαλίας από το ένα ή το άλλο στρατόπεδο του Διχασμού είχε να κάνει και με μια σειρά από καθαρά πρακτικής φύσεως ζητήματα του Μακεδονικού Μετώπου και του Μεγάλου ευρωπαϊκού Πολέμου. Η μεθοδευόμενη κατάληψη της Θεσσαλίας και η συνακόλουθη κατάσχεση της γεωργικής παραγωγής (των σιτηρών), που τότε ωρίμαζε, θα εξοικονομούσε τις απαραίτητες προμήθειες για τον στρατό της Εθνικής Αμύνης και για τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που μάχονταν στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης²⁹. Κι αυτό παρότι η κυβέρνηση των Αθηνών (Αλ. Ζαΐμη) είχε αποδεχθεί το αίτημα των πρεσβευτών των Συμμάχων να χορηγήσει «διά τας ανάγκας του εν Μακεδονία στρατού» (δηλ. της Στρατιάς της Ανατολής) το έν τέταρτο της ετήσιας παραγωγής του θεσσαλικού σίτου³⁰, ο οποίος υπολογιζόταν (από τους Γάλλους) συνολικά σε 60.000 τόνους και

²⁶ Εφ. *Εμπρός* αρ. 7362 (14 Απριλίου 1917) σ. 1, όπου αναδημοσιεύονται οι δηλώσεις του Κλεμανσώ.

²⁷ Εφ. *Εμπρός* αρ. 7392 (14 Μαΐου 1917) σ. 4.

²⁸ Ο.π.

²⁹ Γ.Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 31. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 109.

³⁰ Εφ. *Εμπρός* αρ. 7391 (13 Μαΐου 1917) σ. 2.

μπορούσε να εξασφαλίσει τον επισιτισμό της Στρατιάς της Ανατολής αλλά και της Παλαιάς και της Νέας Ελλάδος για περίπου έξι μήνες³¹. Στα μέσα Μαΐου ο στρατηγός Σαράϊγ (Maurice Sarrail) ζητούσε απειλητικά (συγκεντρώνοντας δυνάμεις στην ουδέτερη ζώνη της περιφέρειας Κατερίνης, στα Σέρβια και στα Στενά της Πέτρας) «πλέον του 1/3 όλης της Θεσσαλικής εσοδείας» (μια απαίτηση που μεταφραζόταν πρακτικά σε 15-20 εκατομμύρια οκάδες θεσσαλικού σίτου), προκειμένου να καλύψει τις πιεστικές ανάγκες σίτισης των ανδρών του και τα κενά που προκαλούσαν στον ανεφοδιασμό του (σε τρόφιμα) οι επιδρομές των γερμανικών υποβρυχίων³². Η υπερβολική αυτή απαίτηση του επικεφαλής της Στρατιάς της Ανατολής δεν ήταν ωστόσο δυνατόν να ικανοποιηθεί από την κυβέρνηση Ζαΐμη, η οποία δήλωσε πρόθυμη «προς παροχήν του ημίσεος εκ του περισσεύματος της παραγωγής» (των θεσσαλικών σιτηρών) και τίποτε παραπάνω, διότι ειδάλλως δεν θα μπορούσε να καλύψει τις επιτακτικές ανάγκες επισιτισμού του εγχώριου πληθυσμού των Παλαιών Χωρών³³. Το ζήτημα της «δίκαιης» διανομής του θεσσαλικού σίτου, ανάμεσα στο στρατόπεδο του Κωνσταντίνου και στο στρατόπεδο των Συμμάχων (στο οποίο συνανήκε ο Βενιζέλος), ήταν τόσο επιτακτικό για τα δύο λιμοκτονούντα στρατόπεδα, που το επικαλέστηκε δις τον Μάιο ως πρόφαση ο Ζωννάρ (Charles Jonnart, ο Ύπατος Αρμοστής των Προστατίδων Δυνάμεων), προκειμένου να δικαιολογήσει στον Ζαΐμη (τον Έλληνα πρωθυπουργό) την αποβίβαση γαλλικών στρατευμάτων στον Ισθμό της Κορίνθου³⁴.

Τελικά, η Θεσσαλία κατελήφθη με ειρηνικό τρόπο από γαλλικά τμήματα –με εξαίρεση μίαν αιματηρή αψιμαχία μεταξύ του 42 Συντάγματος Ευζώνων του

³¹ Yannis G. Mourélos, *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre (1916-1917)*, εκδ. Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1983, σ. 118. Ο Βενιζέλος και η Προσωρινή Κυβέρνησή του στη Θεσσαλονίκη αναβίβαζαν σκοπίμως το μέγεθος της θεσσαλικής σοδειάς στο διπλάσιο (126.000 τόνους), προκειμένου να πείσουν τους Συμμάχους για το επείγον της κατάληψης της Θεσσαλίας. Πρβλ. G.B. Leon, *Greece and the Great Powers*, ό.π., σ. 477. Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17: Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, εκδ. Φιλιπότης, Αθήνα 1988, σ. 75.

³² Εφ. *Εμπρός* αρ. 7394 (16 Μαΐου 1917) σ. 4· πρβλ. εφ. *Εμπρός* αρ. 7393 (15 Μαΐου 1917) σ. 1, αρ. 7396 (18 Μαΐου 1917) σ. 4 και αρ. 7400 (22 Μαΐου 1917) σ. 1 (Δ. Οικ. Καλαποθάκης, «Το ζήτημα του Θεσσαλικού σίτου»).

³³ Εφ. *Εμπρός* αρ. 7405 (27 Μαΐου 1917) σ. 1.

³⁴ G.B. Leon, *Greece and the Great Powers*, ό.π., σσ. 485-486.

αντισυνταγματάρχη Αθανασίου Φράγκου και των προελαυνόντων γαλλικών στρατευμάτων (Μαροκινών σπαχήδων-ιπέων) έξω από το χωριό Χασάν-Τατάρ (σημ. Μεσορράχη της επαρχίας Τυρνάβου)–, καθώς οι ελληνικές αρχές είχαν λάβει οδηγίες από την Αθήνα να μην ανακόψουν τη συμμαχική προέλαση, και ολοκληρώθηκε την 31 Μαΐου/13 Ιουνίου³⁵. Οι απειλές των κωνσταντινικών (ιδιαίτερος του στρατηγού Βίκτωρος Δούσμανη), ότι «εν ανάγκη» (σε περίπτωση εισβολής των συμμαχικών στρατευμάτων στον θεσσαλικό κάμπο) ήταν αποφασισμένοι να παραδώσουν «εις τας φλόγας την σιτοπαραγωγήν Θεσσαλίας» παρά να την αφήσουν «εις χείρας των επαναστατών», τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν³⁶. Όπως επίσης δεν επιβεβαιώθηκαν στην πράξη οι υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις τους, ότι λόγω της έναρξης της περιόδου του θερισμού θα διογκώνετο το ρεύμα της λιποταξίας του στρατού της Εθνικής Αμύνης και θα πύκνωνε το κύμα φυγής του προς τα μέρη της Θεσσαλίας (σύμφωνα με αντιβενιζελικές πηγές, το πλήθος των λιποτακτών είχε ανέλθει σε 2.700 στρατεύσιμους άνδρες), συνεπικουρόντος του υψηλού ημερομισθίου, που προσφέρετο στους εποχιακούς θεριστές³⁷.

Η αγροτική μεταρρύθμιση στόχευε πολλαπλώς και σε μια σειρά από άλλα επιμέρους εσωτερικής φύσης ζητήματα. Συν τοις άλλοις, στην αποκατάσταση των Παλαιών Πολεμιστών για τις θυσίες τους προς την πατρίδα. Σε κοινοβουλευτική του αγόρευση δύο περίπου μήνες μετά την έκδοση των πέντε νομοθετικών διαταγμάτων, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ανέφερε:

[...] την στιγμήν καθ' ην ολόκληρος η ανθρωπότης κυλίεται εις το αίμα και παλαίει υπέρ των αιωνίων αρχών της ισότητος, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, την στιγμήν καθ' ην εις τους αγρότας εκείνους, οίτινες εμεγαλουργήσαν κατά το 1912 και το 1913 και έπλεξον τον στέφανον της δόξης της Ελλάδος, εις τους αγρότας εκείνους θα αποταθώμεν εκ νέου ίνα ζητήσωμεν νέας θυσίας, δεν επιτρέπεται να αρνηθώμεν εις

³⁵ Γ.Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 59. Χ. Χαρίτος, ό.π., σσ. 55-57. Πρβλ. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7410 (1 Ιουνίου 1917) σ. 1 και αρ. 7411 (2 Ιουνίου 1917) σ. 2. Σύμφωνα με γαλλικούς υπολογισμούς, η κυβέρνηση των Αθηνών διατηρούσε στη Θεσσαλία 2.400 άνδρες υπό τα όπλα (Υ. Mourélos, ό.π., σ. 104).

³⁶ Εφ. *Εμπρός* αρ. 7396 (18 Μαΐου 1917) σ. 4. Ν. Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., σ. 73.

³⁷ Πρβλ. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7400 (22 Μαΐου 1917) σ. 2.

αυτούς την ελευθερίαν την ουσιαστικήν, δεν επιτρέπεται να τους αφήσωμεν οικονομικώς υποδούλους³⁸.

Οι Παλαιοί Πολεμιστές, οι Έφεδροι και οι Ανάπηροι Πολέμου αποτελούσαν, από το 1912, μια διαρκώς μεγεθυνόμενη νέα κοινωνική κατηγορία στην Ελλάδα, η οποία από το 1916 έτυχε περίθαλψης και μιας σειράς ηθικών και υλικών ωφελημάτων από το Κράτος, μεταξύ των οποίων τη χορήγηση «επαρκούς γεωργικού κλήρου» προς τους οπλίτες που είχαν διακριθεί «κατά τας μάχας»³⁹.

Πέραν όλων των παραπάνω, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 εξυπηρετούσε και μια ύψιστη εθνική σκοπιμότητα. Ο (διπλωμάτης) Περικλής Αργυρόπουλος (1881-1966) επισημαίνει ότι η νομοθετική απόφαση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (της οποίας ο ίδιος ήταν μέλος, από την 1 Δεκεμβρίου 1916, ως Σύμβουλος της Ανωτάτης Διευθύνσεως Εργασίας) να αποκαταστήσει τους ακτήμονες γεωργούς «είχεν εθνικήν σημασίαν εις την Μακεδονίαν, όπου καθ' όλον τον μακεδονικόν αγώνα η Βουλγαρική προπαγάνδα υποκινούσε το ζήτημα τούτο κατά των Ελλήνων και των Τούρκων, που ήσαν οι κατ' εξοχήν ιδιοκτήται»⁴⁰. Εξόχως

³⁸ Α.Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 154 (υποσ. 3). Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Αγροτικό ζήτημα και μεταρρύθμιση (1917)*, εισαγωγή – ιστορικός σχολιασμός Αδαμάντιος Σιρμαλόγλου, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου II/5, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2013, σ. 44 (συνεδρίαση της 31 Ιουλίου 1917).

³⁹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα», στα πρακτικά της επιστημονικής ημερίδας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, επιμ. Κώστας Μπουραζέλης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Στυλιανός Κατάκης, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα (σειρά Ιστορήματα αρ. 3), Αθήνα 2011, σσ. 301-305.

⁴⁰ Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα, χ.ε.*, Αθήνα 1970, σ. 241. Η εξαγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης υλοποιήθηκε στις 20 Μαΐου 1917 με πέντε Διατάγματα υπ' αρ. 2466 («περί της παραχωρήσεως κτημάτων του Κράτους εις καλλιεργητάς προς σχηματισμόν μικρών ιδιοκτησιών»), 2467, 2468, 2469 («περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως αγροτικών ακινήτων») και 2470, τα οποία εν συνεχεία ψηφίστηκαν από τη Βουλή και η ισχύς τους επεκτάθηκε «καθ' άπαν το Κράτος». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. 305 (εν Αθήναις 29 Δεκεμβρίου 1917) σσ. 1383-1396 (νόμος 1072 «περί του αγροτικού ζητήματος»). Για την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 βλ. γενικότερα: Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σσ. 149-151. Νικόλαος Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 131-132.

αποκαλυπτικοί, ως προς αυτήν τη «σημασίαν», ήσαν οι προεκλογικοί λόγοι του Ελ. Βενιζέλου στον Βόλο και στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1920:

Όσον αφορά το ζήτημα το αγροτικόν, θα προσθέσω μόνον ότι η λύσις αυτού δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να ανταποκριθώμεν προς τας απαιτήσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να αυξήσωμεν την παραγωγήν [...] αλλ' αποσκοπεί και εις ένα υψηλότερον σκοπόν, διότι εν Μακεδονία όπου πλην των Ελληνικών πληθυσμών των εχόντων στερεάν Ελληνικήν συνείδησιν υπάρχουν και αλλογενείς πληθυσμοί, έχοντες υδαρή την εθνικήν συνείδησιν· εν Μακεδονία, λέγω, δεν θα κατωρθούμεν να κατακτήσωμεν ψυχικώς τους πληθυσμούς αυτούς εάν δεν τοις δώσωμεν την γην την οποίαν καλλιεργούν και δεν τους κάμωμεν ιδιοκτητάς, πράγμα το οποίον από δεκαετηρίδων ήδη η Βουλγαρική προπαγάνδα είχε θέσει εις το πρόγραμμά της, ένεκα του οποίου επί μακρόν χρόνον μας είχε υπερφαλαγγίσει⁴¹.

Αλλά το ζήτημα αυτό [σ.σ. το αγροτικόν] ρυθμίζει εν ταυτώ και έν μέγα εθνικόν πρόβλημα. Τους αλλογενείς πληθυσμούς των νέων επαρχιών, δεν θα τους κατακτήσωμεν ψυχικώς αν δεν δώσωμεν εις αυτούς την γην την οποίαν καλλιεργούν. Γνωρίζετε δε, από ετών, ότε διεξήγετο ο αγών της επικρατήσεως εν Μακεδονία, ότι οι Βούλγαροι μας έφει εις δύσκολον θέσιν, διότι αυτοί επρονόησαν να υποσχεθώσιν εις τον Μακεδονικόν λαόν την λύσιν του αγροτικού ζητήματος, καθ' ην εποχήν ημείς δεν επαίρναμεν χαμπάρι από τοιαύτα ζητήματα⁴².

Ο ίδιος ο αρχιτέκτονας της αγροτικής μεταρρύθμισης, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, σε ιδιόχειρη σημείωσή του υπό τον γενικό τίτλο «Από τας αναμνήσεις μου» (το οποίο θα χρησίμευε μελλοντικά ως πρόπλασμα της έκδοσης των απομνημονευμάτων του), υπογραμμίζει ότι «η ρύθμισις του φλέγοντος τούτου ζητήματος ήτο ανάγκη κοινωνική, ανάγκη οικονομική, αλλά και ανάγκη εθνική»:

Εις τον υποφαινόμενον ανετέθη τότε, τη επιμονή του Βενιζέλου, η επίλυσις του φλέγοντος αγροτικού ζητήματος. Ήτο γνωστόν ότι κατά την εποχήν εκείνην υπήρχον εν Μακεδονία εκατοντάδες χιλιάδων Τούρκοι και πολλοί Βούλγαροι ή βουλγαρίζοντες. Η μεγίστη πλειονότης τούτων ήσαν αγρόται, καλλιεργούντες επί μορτή ή ημερομισθία μεγάλας ιδιοκτησίας, αίτινες ανήκον κατά το πλείστον εις Τούρκους, αλλά και πολλαί

⁴¹ Εφ. *Εμπρός* αρ. 8634 (27 Οκτωβρίου 1920) σ. 2 (προεκλογική ομιλία στον Βόλο). Σπύρος Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»: *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010, σσ. 228-229.

⁴² Εφ. *Εμπρός* αρ. 8635 (28 Οκτωβρίου 1920) σ. 2 (προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη).

εις Έλληνας ή Βουλγάρους. Ήτο δε καταφανές ότι έπρεπε να δοθή ριζική λύσις εις το αγροτικό ζήτημα, ίνα η Προσωρινή Κυβέρνησις κερδίση τους πληθυσμούς τούτους, αλλά και ίνα καθιερωθή έν προηγούμενον επιλύσεως του αγροτικού ζητήματος, το οποίον εκράτει εν διεγέρσει την Θεσσαλίαν από πολλών ετών, εν μικροτέρω δε βαθμώ και άλλα τινά τμήματα του τότε Βασιλείου. Η ρύθμισις του φλέγοντος τούτου ζητήματος ήτο ανάγκη κοινωνική, ανάγκη οικονομική, αλλά και ανάγκη εθνική⁴³.

Αυτό που εννοούσαν οι πολιτικοί ιθύνοντες του κινήματος της Εθνικής Αμύνης ήταν πως η Εσωτερική Μακεδοно-αδριανουπολίτικη Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ) χρησιμοποιούσε (εν όψει της εξέγερσης του Ίλιντεν του 1903) το σύνθημα της απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών και της διανομής τους στους καλλιεργητές ως ιδεολογικό εργαλείο και δέλεαρ για τον προσεταιρισμό των πατριαρχικών χριστιανών κολλίγων της Μακεδονίας στην Εξαρχική Εκκλησία και κατ' επέκταση στη βουλγαρική εθνική ιδέα: ένα σύνθημα που το βουλγαρικό κομιτάτο συνέχισε να προβάλλει εκ νέου εντονότερα μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908) στα πλαίσια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων⁴⁴. Επ' αυτού, είναι καίρια η επισήμανση του ιστορικού Fikret Adanir, ότι «το Μακεδονικό Ζήτημα μπορούμε να το δούμε [ιστορικά] μόνο σε μια έμμεση εξάρτηση από τις ιδιαίτερες αγροτικές σχέσεις στην ύπαιθρο»⁴⁵. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 διευκολυνόταν μάλιστα από το γεγονός ότι στην Ήπειρο και στη Μακεδονία η μεγάλη πλειονότητα των γαιοκτημόνων ήταν μουσουλμάνοι (Τούρκοι και Αλβανοί μπέηδες), δηλ. προωθούσε

⁴³ Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 95.

⁴⁴ Άννα Δ. Παναγιωτοπούλου, «Από τη Θεσσαλονίκη στο Κρούσοβο: ιδεολογία, οργάνωση και δράση της Ε.Μ.Ε.Ο. (1893-1903)», πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1993, σ. 87. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το έθνος ως ταξική διαστρωμάτωση: Η κοινωνική φυσιολογία των ορθοδόξων πληθυσμών στην οθωμανική Μακεδονία (1904)», δημοσιευμένο στα (ηλεκτρονικά) πρακτικά του Δ' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)* (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), τόμ. Γ', επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αθήνα 2011, σ. 533 http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Ploumidis_Spyridon.pdf. Σ. Καράβας, *ό.π.*, σ. 208. Γιώργος Πετσίβας, «Εισαγωγή», στο: Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές υποθέσεις*, μετ. Δημήτρης Καραγιάννης, εκδ. Πετσίβας, Αθήνα 2003, σσ. ιε'-ιστ', ιθ'-κ'.

⁴⁵ Fikret Adanir, *Die makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, εκδ. Franz Steiner, Wiesbaden 1979, σ. 42.

την εθνική ομοιογένεια⁴⁶. Έτσι, το φιλελεύθερο πρόγραμμα του βενιζελικού πολιτικού κόσμου οραματιζόταν την εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας σε στέρεες κοινωνικές βάσεις, και ενσωμάτωνε σαφή ταξικά αιτήματα στον εθνικιστικό του λόγο και στην πρακτική της εθνικής αφομοίωσης.

Συγκεφαλαιωτικά, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και η πρακτική επίλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα **εξυπηρέτησε περισσότερο** ποικίλες κοινωνικές και πάγιες εθνικές όσο και συγκυριακές πολιτικές σκοπιμότητες, κι όχι τόσο τεχνικοοικονομικούς στόχους, που είχαν να κάνουν με τον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Σχεδιάστηκε λοιπόν και εφαρμόστηκε χωρίς ενδελεχή και επισταμένη μελέτη της βιωσιμότητας και των οικονομικών παραμέτρων αυτού του κολοσσιαίου εγχειρήματος, **και γι' αυτό δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της οικονομικής ανάπτυξης**⁴⁷. Έτσι, τη δεκαετία του 1920 (μεσούσης μιας διεθνούς κρίσης της αγροτικής οικονομίας) παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα τα εξής φαινόμενα: α') η πτωτική πορεία των στρεμματικών αποδόσεων, β') η κάθετη πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων, γ') η στασιμότητα της αξίας της γεωργικής παραγωγής, δ') η συνεπόμενη δραματική συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος, η οποία έφερε τη μέση «γεωργοκτηνοτροφική» οικογένεια στα όρια της επιβίωσης, ε') η υπερχρέωση των αγροτών, και στ') η ενδυνάμωση του ρεύματος αστυφιλίας των αγροτών προς τις πόλεις. Η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων, η οποία μάλιστα δεν είχε κάποια ιδιαίτερη γεωγραφική διαφοροποίηση, συνεχίστηκε ως το 1932, οπότε χάρη στην αποφασιστική κρατική παρέμβαση η τάση αυτή αντιστράφηκε και παρέμεινε ανοδική κατά το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1930⁴⁸. Ωστόσο, η

⁴⁶ Spyridon G. Ploumidis, «Nuances of irredentism: The Epirote Society of Athens (1906-1912)», *The Historical Review/La Revue Historique* VIII (2011) σσ. 158-160. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *1915, ό.π.*, σσ. 109-110, 203. Οι περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων που αποκαταστάθηκαν γεωργικώς έλαβαν κτήματα τα οποία κατά 80% ανήκαν προηγουμένως σε μουσουλμάνους και Βουλγάρους ανταλλάξιμους (Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 153, υποσ. 39).

⁴⁷ Κώστας Π. Κωστής, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 156-157. Ν. Τσίρος, *ό.π.*, σ. 133.

⁴⁸ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (Δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης», *Δωδώνη* (Επιστημονική επετηρίδα του

παραγωγικότητα της γεωργικής εργασίας και οι αποδόσεις της ελληνικής γης βελτιώθηκαν ραγδαία μόλις τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία (όπως τουλάχιστον αφήνει να διαφανεί η εθνική απογραφή του 1961)⁴⁹, οπότε επιτεύχθηκε τελικά και ο μακροπρόθεσμος στρατηγικός στόχος της σιτάρκειας (1957)⁵⁰.

Ο μείζων όμως κοινωνικο-πολιτικός στόχος της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 είχε ήδη επιτευχθεί. Όπως εξήγησε ο Μπάμπης Αλιβιζάτος (μετέπειτα γενικός γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας και υποδιοικητής της ΑΤΕ) το 1934, «η Ελλάς απέκτησε, χάρις εις την εφαρμοσθείσαν αγροτικήν πολιτικήν, μίαν ευρυτάτην συντηρητικήν κοινωνικήν βάση: την γαιοκτητικώς αποκατεστημένην γεωργικήν τάξιν, ήτις θα βοηθήση, όπως η κοινωνική εξέλιξις συντελεσθή με ηπιώτερον ρυθμόν και χωρίς αποτόμους κοινωνικούς κλυδωνισμούς»⁵¹. Μέχρι το 1930 η Ελλάδα είχε μεταμορφωθεί οριστικά και αμετάκλητα σε χώρα μικροϊδιοκτητών αγροτών, κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα η επιρροή του ΚΚΕ μεταξύ των αγροτών να παραμείνει περιορισμένη καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο⁵². Αυτή η «ευρυτάτη συντηρητική κοινωνική βάση» συνέβαλε καθοριστικά στη νίκη της αστικής παράταξης κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-49) και στην παραμονή της Ελλάδας στον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο.

Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) 38-42 (2008-2013) σσ. 306-307, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴⁹ Σ. Πετμεζιάς, «Αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 105.

⁵⁰ Παντελής Ζωϊόπουλος, «Σιτάρκεια: μια άλλη διάσταση της αντίθεσης βενιζελικών και αντιβενιζελικών;», στο: Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος και Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3-5 Νοεμβρίου 2004), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σσ. 185-186. Κωνσταντίνος Β. Κριμπάς, «Η συζήτηση για τη γεωργική πολιτική στην Ακαδημία Αθηνών το 1933 και το πρόβλημα της σιτάρκειας», στο: Δ. Παναγιωτόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 236.

⁵¹ Μπάμπης Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και γεωργία. Ο απολογισμός μίας δεκαετίας (1924-1934)», περ. *Εργασία* αρ. 230 (27 Μαΐου 1934) σ. 667, αναφέρεται στο: Σ. Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, *ό.π.*, σ. 57.

⁵² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017, σσ. 372, 389.